

УДК 311.31(477)

*О.М. ГЛАДУН,
доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України
О.П. РУДНИЦЬКИЙ,
Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

СТАТИСТИКА НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В 1920–1930-ТІ РОКИ

Вступ. Найбільші втрати населення у мирний час припадають в Україні на період між Першою та Другою світовими війнами. Викликані вони були не природними чинниками, а стали наслідком здійснення керівництвом СРСР політики проти свого народу, особливо – проти українців. Це проведення розкуркулення (1928–1931 рр.) та насильницької колективізації (1929–1932 рр.), організація Голодомору практично на всій території України у тогочасних її межах (1932–1933 рр.), репресії (1937–1939 рр.).

Тривалий час на ці теми було накладено табу, відкрито вони почали обговорюватись тільки наприкінці дев'яностих років минулого століття. З'ясування причин та наслідків тих страшних подій потребують дослідження суспільно-політичної ситуації, яка була у ті роки, відповідних документів та статистичної інформації щодо економічних і демографічних процесів. Одним із найважливіших напрямів досліджень є визначення демографічних втрат населення України у міжвоєнний період, особливо внаслідок Голодомору. Оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору та інших процесів різняться між собою [1–6].

Необхідною умовою коректного оцінювання масштабів та наслідків демографічної катастрофи 1932–1933 рр. в Україні є формування надійного інформаційно-методичного забезпечення наукових розвідок у вигляді бази даних про стан і рух населення України у міжвоєнний, а особливо міжпереписний період з 1926 по 1939 рр. Реалізація цієї ідеї цілком залежить від наявної демостатистичної спадщини.

Постановка завдання. Основними компонентами системи інформації про населення є переписи населення та поточна демографічна статистика, яка поділяється на статистику природного руху населення, статистику міграції, поточні обчислення чисельності і статевовікового складу населення в період між переписами населення та результати їх актуалізації

від бази останнього за часом проведення перепису, поточні розрахунки чисельності та статеві-вікового складу між переписами населення, демографічні прогнози.

Особливості організації статистики населення в Україні у 1920–1930 рр. та якість демографічної інформації і донині залишаються малодослідженими. Тому **метою** цієї статті є дослідження стану статистики населення у міжвоєнний період та загальна оцінка повноти й якості наявних демографічних даних.

Результати дослідження. Стан статистики населення в Україні тісно пов'язаний з її станом спочатку в Російській імперії, а потім і в СРСР.

Практично відразу після революції – 18 грудня 1917 року – було видано декрет Ради народних комісарів (РНК) про цивільний шлюб, дітей і запровадження книг для записів актів цивільного стану. 23 січня 1918 р. був виданий декрет РНК „Про відділення церкви від держави та школи від церкви”, а у жовтні 1918 р. – Кодекс Законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право. Після цього Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) РРФСР видав циркуляр про включення до актових записів статистичних карток, які заповнювали одночасно з актом і направляли у губернські статистичні бюро.

Хоча формально Україна увійшла до складу СРСР тільки у 1922 році, події у Російській Федерації впливали і на Україну. Так, декретом РНК УСРР від 17 лютого 1919 року „Про організацію відділів запису актів цивільного стану” передбачалась передача функцій реєстрації демографічних подій від церкви цивільній владі.

До вересня 1921 року відділи запису актів цивільного стану (ЗАЦС) підпорядковувались органам юстиції і місцевим судам. З вересня 1921 року керування відділами ЗАЦС було покладено на місцеві ради, причому реєструючою одиницею найнижчого рівня стала волость. Це створило незручності для населення через необхідність долати значну відстань від місця проживання до волосного центру і, відповідно, позначилося на якості реєстрації. У той же час у НКВС було утворено центральний відділ ЗАЦС [7].

Знадобилось три роки, щоб змінити ситуацію на краще: наприкінці 1924 року було прийнято рішення, згідно з яким реєстрація актів цивільного стану покладалась на сільські ради, що підвищило якість обліку [8].

У період 1919–1929 рр. в Україні для обліку природного руху населення діяла статистична картка. До неї одночасно із записами актів цивільного стану заносили ще й інші необхідні відомості, які розроблялися потім у губернських (до 1925 року), а пізніше в окружних (з 1925 до 1929 року) статистичних бюро [2, 9].

У цей же період відбувається створення та інституційне становлення демографічної статистики в Україні. Постановою РНК УСРР від 12 березня 1919 року було затверджено положення „Про місцеві статистичні установи України” – створювались губернські статистичні бюро. Проте не були чітко визначені їх структура, чисельність, система координації та управління. Окремі питання регламентувались „Положенням про державну статистику”, яке було затверджене РНК УСРР 1 червня 1919 року. Постановою РНК України від 1 жовтня 1921 року було організовано ЦСУ УСРР [10].

Входження української республіки до складу СРСР викликало необхідність підпорядкування української статистичної служби ЦСУ СРСР, що було відображено у положенні „Про державну статистику УСРР”, яке було затверджено Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом та РНК УСРР.

У 1921–1922 рр. як структурний підрозділ ЦСУ України було створено відділ демографії. За короткий час (1923–1927 рр.) в Україні була створена сучасна, європейського рівня статистика природного руху населення і здійснено відмінну підготовку і проведення переписів населення та розроблення їх підсумків.

Національна демографічна служба формувалась освіченими, наділеними почуттям високого громадянського обов'язку людьми, серед яких О. Авдієнко, С. Аглаїмов, І. Вейцблїт, І. Вологодцев, О. Гіршфельд, І. Коваленко, О. Кокорєв, Ю. Корчак-Чепурківський, Є. Кустолян, М. Ходос, А. Хоменко, І. Яровий та ін.

Завдяки цим фахівцям Україна впродовж 1920–1930 рр. посідала провідні позиції в СРСР у справі постановки статистики природного руху населення [11]. Цьому сприяло більш раннє, ніж в інших республіках, налагодження реєстраційної мережі в сільській місцевості, збереження до 1929 року статистичної картки і більш широка і чітко сформульована програма реєстрації актів цивільного стану. Програма річної розробки даних про природний рух населення в Україні була значно ширшою, ніж загальносоюзна.

Особливості українських річних звітів про природний рух населення були такі. В Україні раніше, ніж в інших республіках, почали розробляти дані за ознакою соціального стану, причому з більшою деталізацією, ніж це було прийнято пізніше для загальносоюзної програми. Інформація щодо народжених, окрім віку матері, розроблялася і за віком батька. У 1927–1931 рр. дані були розроблені за черговістю народження у матерів у комбінації з віком, а за 1931 рік цю розробку було проведено і для основних соціальних груп. За 1927 і 1928 рр. були сформовані таблиці живонароджених дітей за тривалістю шлюбу і черговістю народження дитини у матері в даному шлюбі. Детально розроблялись і дані про померлих на першому році життя як за віком (дні та місяці життя), так і за календарними місяцями смерті. Дані про померлих з 1926 року розробляли не тільки за соціальними групами і віком, а й за окремими видами занять.

Вельми оригінальною була розробка по шлюбах та розлученнях. Для окремих соціальних груп проводилась комбінація віку та дошлюбного стану. Знайшли також відображення питання про тривалість шлюбу, кількість та подальшу долю дітей, повторність розлучень як у соціальному, так і в національному розрізах.

У річних звітах містилось достатньо інформації про природний рух населення і стосовно основних етнічних спільнот України (українці, росіяни, євреї, поляки та ін.). Отже, етнічний аспект демографічних втрат людуності України в 1932–1933 рр. також має надійне інформаційне підґрунтя.

З 1930 року у республіці вводиться новий порядок використання записів актів цивільного стану для потреб статистики: ці записи стали складати у двох примірниках, один з яких зберігався в місцевих органах ЗАЦС, а другий надавався в тимчасове користування окружним та обласним органам державної статистики і після завершення розробки повертався органам ЗАЦС.

У другій половині 1920-х років у республіці було налагоджено систематичну публікацію річних звітів про природний рух населення. До 1932 року було випущено сім річних звітів за 1923–1929 рр. Дещо пізніше було видано короткий статистичний збірник з даними про природний рух населення за 1924–1931 рр. [див. 12]. На жаль, не все з розробленого, навіть за 1923–1931 рр., було опубліковано, а за решту років (1930–1940 рр.) значна частина матеріалів зберігається в архівних фондах Києва, Харкова та Москви.

5 лютого 1930 року інституційну самостійність статистики було ліквідовано: ЦСУ УСРР як окрема установа перестала існувати. Завдання щодо забезпечення статистичною інформацією були покладені на Держплан УСРР, у складі якого було створено економіко-статистичний сектор. З 1932 року сектор був перетворений на Центральне управління народногосподарського обліку (ЦУНГО УСРР), через невеликий проміжок часу слово „центральне” в назві управління було знято. Така система проіснувала до початку 1941 року [10].

У тридцяті роки тривало створення нормативно-правової бази щодо природного руху населення. Так, 27 грудня 1932 року вийшла постанова Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і РНК СРСР „Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов’язкову реєстрацію паспортів”. 21 вересня 1935 року прийнято Постанову РНК СРСР про організацію природного руху населення (введено видачу свідоцтв про народження на гербовому папері та перелік випадків їх обов’язкового використання), а згодом і Закон про порядок і терміни реєстрації народжень та смертей. Постановою ЦВК та РНК СРСР про порядок та строки реєстрації народжень та смертей від 26 липня 1936 року запроваджується штраф за ухилення від реєстрації народжень та смертей і порушення термінів їх реєстрації (місяць та три дні відповідно). Посадові особи за зволікання та представлення невірних відомостей могли притягатись до кримінальної відповідальності [8]. З 1934 року реєстрація природного руху була сконцентрована у органах НКВС [13].

Комплекси джерел зі статистики природного руху населення у процесі роботи з ними вимагають критичного підходу. Претензії до них двоякого характеру: по-перше, на предмет повноти реєстрування демографічних подій, а по-друге, до якості зібраного статистичного матеріалу.

Однак, слід зазначити, що узгоджена робота всіх ланок державної статистики у 1924–1929 рр. та методичне „шефство” статистичної служби над органами ЗАЦС стали запорукою досить високого рівня достовірності статистичних даних з природного руху населення у другій половині 1920-х років. У цей період, як свідчать дослідження Ю.О. Корчака-Чепурківського, недооблік кількості народжень становив 2–3%, а померлих – 5–6% [14]. Такий самий рівень недообліку демографічних подій, на нашу думку, спостерігався і у 1935–1936 рр. Систематичні перевірки повноти реєстрації ЦСУ СРСР почав проводити тільки з 1948 р. [8]. Шоправда, невиправдані реорганізації системи обліку та статистики, які мали місце у 1930–1931 рр., і особливо Голодомор 1932–1933 рр., викликали суттєве погіршення звітно-статистичної дисципліни та призвели до істотного зниження рівня достовірності даних статистики природного руху населення в Україні у 1931–1934 рр. Значний недооблік померлих, як нам вдалося з’ясувати, мав місце у 1937–1938 рр. Так, майже 140 тис. розстріляних з серпня 1937 року до квітня 1938 року не потрапили до реєстрації ЗАЦС. До речі, факт значного недообліку, особливо його кількісний вимір, не привернув увагу дослідників демографічних наслідків Голодомору. Як показує історичний огляд публікацій з цієї теми, в оцінках вітчизняних та зарубіжних дослідників числа померлих за 1937 і 1938 рр. використовуються без врахування 140-тисячного контингенту розстріляних.

Особливо значний рівень недообліку смертей спостерігався серед немовлят. Недооблік померлих немовлят у міжпереписний період коливався в межах 20–25%, а у 1933 році становив понад 60%.

Важливою складовою демографічної статистики є облік міграційного руху населення. У перші роки радянської влади обліковувались тільки переселенці [8]. Становлення цього напрямку відбулося у тридцяті роки, що було обумовлено швидким зростанням чисельності міського населення. Спроби ввести облік мігрантів здійснювались у великих містах протягом 1923–1927 рр. З 1929 року інформаційною базою щодо міграції населення слугували дані адресних столів, а з 1933 року – дані паспортних столів, які мали відривні талони з відповідною інформацією. Міграційний облік у 1930-ті роки практично охоплював тільки міські поселення.

Дані про міграцію населення в міських поселеннях України у 1927–1938 рр. розробляли щомісячно за короткою програмою і щоквартально (щорічно) – за розширеною програмою, яка забезпечувала отримання інформації про напрямки міграційних потоків,

про статево-віковий та соціальний склад мігрантів [2, 6]. Основні результати розробки даних про міграцію населення за ці роки зберігаються в Російському державному архіві економіки (РДАЕ).

При використанні матеріалів міграційної статистики слід пам'ятати про недооблік, який мав місце в процесі реєстрації прибулих та вибулих. Шляхом зіставлення матеріалів перепису населення та міського обліку 1931 року, із залученням даних статистики природного руху, а також адміністративної статистики, ми дійшли висновку про наявність недообліку міграційного приросту міських поселень у міжпереписний період у розмірі 20–30%.

Маловивченим пластом демостатистичної спадщини 1930-х років є практика і результати поточних розрахунків органами статистики чисельності та складу населення. Для таких розрахунків статистична служба використовувала підсумки переписів і дані статистики природного руху та міграції.

Спочатку органи статистики визначали чисельність населення, використовуючи різні методичні підходи, але з підпорядкуванням статистичної служби плановим органам було встановлено такий самий порядок розрахунків, що і для складання щорічних контрольних цифр та планів. Попередні оцінки чисельності населення з місць направляли згідно з підпорядкуванням для узгодження, корекції та затвердження. Потім їх повертали на місяць як обов'язкові для використання владними структурами.

Слід зазначити, що рівень достовірності розрахунків чисельності міського населення України у 1930-і роки залежав від точності та повноти даних міського обліку 1931 року і надійності даних про природний рух і міграцію населення. Аналіз свідчить, що ці відомості ще не забезпечували достатньої вірогідності та в багатьох випадках потребували вельми суттєвих поправок, які не завжди гарантували адекватне відображення дійсності.

Певну специфіку мав облік сільського населення. На початку тридцятих років він проводився двічі: на початок року одночасно з обліком худоби та на середину року одночасно з обліком об'єктів сільськогосподарського оподаткування. У 1935–1936 роках введено книги з господарського обліку, які збереглися до нашого часу. Зауважимо також, що створені системи реєстрації природного та міграційного руху населення з невеликими змінами існують і тепер.

Іншим джерелом інформації щодо населення, окрім даних поточної демографічної статистики, є переписи населення. У міжвоєнний період в Україні було проведено п'ять переписів населення – у 1920, 1923, 1926, 1937 та 1939 роках. Проте при проведенні перепису населення у 1920 році не було охоплено частину губерній України [9], а у 1923 році проводився перепис тільки міського населення (були охоплені населені пункти з чисельністю не менше 500 осіб).

Особливо важливе значення для пізнання демографічної історії України в роки колективізації та Голодомору має перепис населення 1926 року, який був ретельно підготовлений у методологічному та організаційному відношеннях. Цей перепис став класичним за рівнем статистичної культури проведення та розроблення матеріалів. Організацією та проведенням перепису в Україні займалися безпосередньо О. Авдієнко, О. Гіршфельд, Ю. Корчак-Чепурківський, С. Мазлах, С. Мінаєв, А. Хоменко, І. Яровий та ін.

Загальна тривалість розробки результатів перепису становила два роки. Підсумки перепису 1926 року по СРСР в цілому і по національних республіках зокрема були опубліковані в трьох випусках „Попередніх підсумків”, десяти випусках „Коротких зведень” і 56 томах з детальними даними [див. 15].

Програма розроблення результатів перепису населення 1926 року в Україні була дещо ширша, ніж загальносоюзна, за рахунок опрацювання даних про національний склад населення в сільських радах. Як додаткові комбінації ознак при розробленні перепису 1926 року була проведена, наприклад, комбінація даних про рідну мову з даними про вік та національність для українців та євреїв.

Введення 1929–1930 рр. продовольчих карток спонукало керівництво СРСР прийняти рішення про проведення чергового перепису населення, якому випала трагічна доля. 22 квітня 1932 року було прийнято постанову РНК СРСР про проведення перепису населення та перепису житлових приміщень в містах у грудні 1933 року. Вже у вересні 1932 року був проведений пробний перепис населення. Після чого дата проведення неодноразово переноситься: у березні 1933 року перепис планується провести у 1934 році, постановою РНК СРСР від 15 квітня 1933 р. перепис переноситься на початок 1935 року, а постановою від 23 червня 1934 року – вже на початок 1936 року. Нарешті постановою РНК СРСР від 28 квітня 1937 року перепис призначається на січень 1937 року [13]. Причинами цих переносів є спроба приховати демографічні наслідки розкуркулювання та наступної колективізації, міграції селян у міста та їхнього примусового повернення, репресій, Голодомору.

Програмними та організаційними аспектами проведення перепису займався особисто Сталін. З програми, розробленої ЦУНГО, було знято питання, які дають змогу визначити постійне населення, щодо місця народження та тривалості проживання, джерел засобів існування, тривалість у шлюбі. Окрім того, обхід населення здійснювався тільки один день; а критичний момент був визначений в ніч з 5 на 6 січня, що припадало на початок Різдва. У той же час, статистиками пропонувалось проведення перепису у період мінімальної міграційної активності населення: в ніч з 5 на 6 грудня 1936 року [13].

Організацію та проведення перепису населення 1937 року в Україні здійснювали І. Вейцблїт, Є. Кустолян та ін.

Проведений через три роки після демографічної катастрофи, спричиненої колективізацією та Голодомором 1932–1933 рр., перепис не міг не відбити наслідків цього лиха. Вже попередні підсумки оголили глибину демографічного регресу СРСР і окремих його регіонів у тридцяті роки. Так, за офіційними даними чисельність населення України у 1937 році виявилася на 630,6 тис. осіб меншою, ніж у 1926. Необхідно було опублікувати результати перепису населення, але тоді їх довелося б пояснювати або визнати невірними. Тодішні керівники країни вибрали другий шлях. Через вісім місяців після проведення перепису – 26 вересня 1937 року – РНК СРСР приймає постанову, яка результати перепису визнає дефектними, сам перепис – методологічно невірним. Матеріали розробки були засекречені, а організатори перепису – репресовані.

На довгі роки перепис населення 1937 року став класичним прикладом „дефектного перепису”. Тільки наприкінці 1980-х років, коли дослідники звернулися до вивчення „білих плям” демографічної історії СРСР, розпочалися пошуки матеріалів „репресованого” перепису та його реабілітація. Детально історію організації та проведення цього перепису на території України описав український історик Г. Єфименко. Він же віднайшов у ЦДАГО України деякі статистичні матеріали стосовно перепису 1937 року [4].

Матеріали перепису 1937 року, які зберігаються в РДАЕ у Москві, – не повні і не містять даних про статеву-віковий склад населення України. У наявних переписних матеріалах населення України розподілено лише за статтю. Щоправда, в опублікованому в 2007 році другому виданні матеріалів перепису 1937 року містяться таблиці, що характеризують статеву-віковий склад населення з переписних листків, які оброблялися Харківською машинно-обчислювальною станцією. Однак сукупність населення, поданого

у таблицях згаданого збірника, охоплює окрім населення України ще понад 15 млн. осіб з інших територій. Загальні підсумки цього перепису на підставі архівних матеріалів, які знаходяться в РДАЕ, вперше оприлюднені у 1991 році, повторно – у 2007 [16].

З появою матеріалів перепису 1937 року та публікацій, які правдиво висвітлювали підготовку, організацію та проведення цієї масштабної статистичної роботи, стало зрозуміло, що його методологічні похибки надто перебільшені, а розміри недообліку населення не настільки значні, як це подавалося.

Постанова Раднаркому СРСР від 26 вересня 1937 року, яка вирішила долю перепису 1937 року, зобов'язала органи ЦУНГО СРСР провести новий перепис у січні 1939 року. Через два роки після попереднього він був проведений станом на 17 січня. Під час перепису враховувалося наявне населення з поміткою про тимчасове проживання, що дало змогу отримати дані про чисельність постійного населення. Розроблення матеріалів перепису 1939 року, як і перепису 1937 року, було здійснено за наявним населенням. Для постійного населення розроблялась лише характеристика сімейного складу. Результати цього перепису опрацьовували впродовж двох років – з квітня 1939 до квітня 1941 року.

На відміну від „крамольного” перепису 1937 року, результати перепису 1939 року були визнані урядом. До війни в пресі публікувалися тільки короткі підсумки перепису; основні підсумки вийшли друком тільки у 1992 році [17].

Після перепису 1939 року була створена картотека районів та міських поселень, де відбивалися дані щодо адміністративно-територіальних змін, яка ведеться і тепер [9]. Природно, враховуючи становлення статистики населення у міжвоєнний період та політичну складову при проведенні переписів, постає питання щодо надійності даних.

Проведений в Україні за загальносоюзною програмою перепис населення 1926 року, як вже відзначалося, був одним із кращих в історії переписної справи на її території. Водночас до наших днів немає загальновизнаного критичного аналізу його результатів. Підсумками цього перепису користувалися і користуються переважно без жодних поправок до його даних.

Дані переписів населення 1926 та 1937 рр. мали недоліки, притаманні більшості переписів різних країн, а саме: недооблік дітей віком 0–4 роки (особливо в інтервалі 0–2 роки), вікова акумуляція, наявність певної кількості осіб невідомого віку.

Першим, хто ще у 1929 році звернув увагу на можливий недооблік населення, зокрема маленьких дітей, під час перепису 1926 року в Україні, був Ю.О. Корчак-Чепурківський [18]. Основним методичним прийомом, який застосував цей видатний вчений аналізуючи якість переписних матеріалів щодо дітей віком 0–2 роки, є порівняння величини чисельності цього вікового контингенту за переписом з їх розрахунковою чисельністю за даними поточної статистики. Переписна кількість дітей в Україні у цьому віковому інтервалі виявилася меншою за розрахункову загалом на 255 478 осіб (32 823 – у містах, 222 729 – у селах). Цю оцінку у своїх розрахунках використовували С. Максудов та Р. Конквест. Щоправда, останній скористався нею некоректно, і у його праці недооблік дітей в Україні у 1926 році зріс до 800 тис. осіб, що втричі більше за поправку, запропоновану українським демографом [1].

Перепис 1939 року з точки зору обчислення населення проводився вельми ретельно, і зусилля організаторів перепису швидше могли призвести до повторного обліку, ніж до недообліку населення. Його підсумки неодноразово переглядалися, а в остаточному вигляді містять необґрунтовані поправки. До чисельності населення СРСР, переписаного звичайним порядком (167,3 млн. осіб), ЦУНГО при Держплані СРСР додало 1142 тис. осіб (що становило 0,68%) із контрольних бланків, а також внесли поправку на недооблік

населення в 1% (1684 тис. осіб). Отже, до 167,3 млн. переписаних було додано ще 2826 тис. осіб, що і дало у підсумку число 170126 тис. осіб, яке Сталін озвучив на партійному з'їзді 21 березня 1939 року.

Зіставляючи підсумки переписів 1937 і 1939 рр. з даними статистики природного руху населення за ці роки з відповідною корекцією, можна прийняти як найбільш правдоподібну поправку на недооблік по Україні (як і по СРСР) в цілому в переписі на рівні 0,3%, а недооблік населення через механізм контрольних бланків в Україні – на рівні 0,38%.

На сьогодні вже більшість дослідників перепису 1939 року дійшли висновку, що навмисна приписка до підсумку цього перепису в цілому по СРСР становить 2,9 млн. осіб. Слід враховувати, що крім необґрунтованих добавок до чисельності населення регіонів у тій самій пропорції, що і до загальної чисельності СРСР в цілому, приєднувалась ще й частина спецконтингенту (ув'язнені та військовослужбовці), переписані в інших районах, де їх було дуже багато. Щоб замаскувати місця дислокації військових частин і значних скупчень ув'язнених, переписні листки направляли в різні регіони країни. Серед військовослужбовців перерозподілу підлягала та частина переписних листків, яка перевищувала офіційно оголошену цифру чисельності збройних сил – 1,3 млн. осіб. Якщо враховувати, що після всіх уточнень остаточний підсумок перепису по чисельності збройних сил складав 2107,8 тис. осіб, то перерозподілу підлягало 807,8 тис. переписних листків на військовослужбовців. За результатами спецперепису, проведеного НКВС, було перерозподілено 759,6 тис. ув'язнених.

Чорнові матеріали перепису 1939 року свідчать про те, що по регіонах СРСР було перерозподілено всього 4688,4 тис. осіб, до числа яких увійшов спецконтингент, який підлягав перерозподілу по лінії НКВС і НКО, а також необґрунтовані приписки занесених до контрольних бланків і процент на недооблік населення.

Безумовно, цей вал необґрунтованих приписок не оминув і Україну. Приписки по областях України склалися з трьох шарів. Перший з них містить власне приписки до загального підсумку по чисельності населення України, розверстані по всіх населених пунктах. Таке розверстування проводилось нерівномірно, і більший відсоток припадав на ті райони, де відчутнішими були людські втрати від Голодомору. Другий та третій шари приписки – це перерозподіл ув'язнених та армії з метою приховати чисельність цих категорій. В архівах перепису збереглися матеріали, які дають можливість вельми точно обчислити розміри таких „надбавок” до чисельності населення областей України, переписаного звичайним порядком [19].

Висновки. У 20–30-ті роки минулого століття в Україні були створені організаційні та методологічні засади демографічної статистики, на багато з яких спирається статистика і тепер. Це стало можливим завдяки самовідданій праці багатьох статистиків того часу.

У міжвоєнний період Україна мала найбільш повні і різноманітні дані серед республік, які входили на той час до складу СРСР. Дані поточної статистики та переписів населення 1926, 1937 та 1939 років потребують певних коригувань, з урахуванням яких можуть бути використані для проведення демографічних розвідок, у тому числі при оцінці втрат населення України під час Голодомору.

Спадок, залишений статистиками міжвоєнного періоду, ще не повністю вивчений і потребує подальших досліджень.

Джерела

1. *Конквест Р.* Жатва скорби. Реєстр смерти / Р. Конквест // Вопросы истории. – 1990. – № 4. – С. 83–92.
2. *Рудницький Е. П.* Информационные проблемы изучения динамики городского и сельского населения в 1926–1939 гг. / Е. П. Рудницький // Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши); отв. ред. А. У. Хомра, П. Еберхард. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 129–142.
3. *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1930–1938 рр. / С. Максудов // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 118–131.
4. *Кульчицький С. В., Єфименко Г. Г.* Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні: документи та матеріали / С. В. Кульчицький, Г. Г. Єфименко. – К.: Інститут історії НАНУ, 2003.
5. *Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті* / Месле Ф., Ж. Валлен за участю В. Школьникова, С. Пирожкова, С. Адамця / Пер. з франц. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. – К.: ВД „Стилос”, 2008. – 416 с.
6. *Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки* : Науково-аналітична доповідь / [авт. кол., кер. Е. М. Лібанова] – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 96 с.
7. *Вострикова А. М., Подьячих П. Г.* Статистика населения / А. М. Вострикова, П. Г. Подьячих // История советской государственной статистики : изд. второе, перераб. и доп. – М.: Статистика, 1969. – С. 360–380.
8. *Дмитриева Р. М., Андреев Е. М.* Статистическое наблюдение в демографии: этапы развития и перспективы / Р. М. Дмитриева, Е. М. Андреев // Методы исследования [Демография: проблемы и перспективы]. – М.: Мысль, 1986. – С. 6–21.
9. *Вострикова А. М.* Статистика населения и здравоохранения / А. М. Вострикова // История советской государственной статистики : сб. статей. – М.: Госстатиздат, 1960. – С. 231–256.
10. *Нариси з історії статистики України* / [О. Г. Осауленко, В. І. Карпов, М. В. Пугачова, М. М. Артем'єв та ін.] : редкол.: О. Г. Осауленко (голова) та ін. – [2-ге вид., випр. та доп.]. – К.: Держкомстат України, НДІ статистики Держкомстату України, 1999. – 187 с.
11. *Корчак-Чепурковський Ю. А.* Избранные демографические исследования / Ю. А. Корчак-Чепурковский. – М.: Статистика, 1970.
12. *Природний рух людності УСРР у 1924–1929 рр.* // Статистика України. – №№ 106, 117, 154, 169, 193, 213. – Харків: 1927–1932; Наслідки репродукції людності УСРР за роки 1926–1931. – Харків: УНГО Держплану УСРР, 1933. – 62 с.
13. *Волков А. Г.* Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда / А. Г. Волков // Перепись населения СССР 1937 года: история и материалы : экспресс-информация, серия: История статистики. – М.: Госкомстат СССР, 1990. – С. 6–63.
14. *Корчак-Чепурківський Ю. О.* Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР. 1925–1926 / Ю. О. Корчак-Чепурківський. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929.
15. *Всесоюзная перепись населения 1926 г.* – Т. 1–56. – М.: ЦСУ СССР – ЦУНХУ Госплана СССР, 1929–1935.
16. *Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги.* – М.: РОСПЭН, 2007. – 320 с.
17. *Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги.* – М.: Наука, 1992. – 356 с.
18. *Корчак-Чепурківський Ю. О.* Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні / Ю. О. Корчак-Чепурківський // Статистичний вісник України. – 1928.
19. *РДАЕ*, ф. 1562 оп. 329 спр. 284 ар. 9, 13, 15, 17, 20, 22, 22, 24–25, 27, 29, 33, 41, 43, 45, 49, 50, 52.

Анотація. У статті розглянуто стан в Україні складових статистики населення (природний рух, міграція, розрахунки, переписи населення) в період між Першою та Другою світовими війнами; оцінена повнота та якість даних, що є в наявності; зроблено висновок про принципову можливість їх використання для проведення демографічних досліджень.

Аннотация. В статье рассмотрено состояние в Украине составляющих статистики населения (естественное движение, миграция, расчеты, переписи населения) в период между Первой и Второй мировыми войнами; оценена полнота и качество имеющихся данных; сделан вывод о принципиальной возможности их использования для проведения демографических исследований.

Summary. The biggest lost of population in Ukraine during non-war periods was observed between first and second World Wars. It was caused by violent collectivization, Famine, repressions. Research of these losses requires corresponding statistical information regarding demographic processes. The goal of the article is the research of population statistics status in interwar period and general estimation of quality and completeness of available demographic data.

The article reviews peculiarities of registration and processing of information in Ukraine regarding natural population movements. During research of statistical investigation of population migration processes big attention was paid to completeness of the registered data. Currently badly studied heritage of population number and structure calculations was presented. Special attention was paid to population censuses of 1926, 1937 and 1939, – as to the most important source of data for estimation of Ukrainian population lost in the interwar period.

The article covers the process of institutional development of demographic statistics in Ukraine. A conclusion was made that available population statistics data requires some corrections, which acceptance would allow this data to be used for various demographic researches.

Ключові слова: статистика населення; міжвоєнний період; повнота та якість даних; голодомор.

Ключевые слова: статистика населения; междувоенный период; полнота и качество данных; голодомор.

Key words: statistics of population; interwar period; data completeness and quality; holodomor.

Стаття надійшла до редакції журналу 21.07.2009 р.